

म त नेपाली

आफ्ना सबै विचित्रता एवं गुण अवगुणका बाबजुद २०४६ सालभन्दा अघिको नेपाली राष्ट्रियताको परिभाषा एक प्रकारको निश्चिततामा आधारित थियो । पृथ्वीको कविलाई प्रमुखता, जंगको सैनिक सत्ता, चन्द्रको मालिक राज, बीपीको सदृशीकृत राज्य-राष्ट्र र महेन्द्रको राष्ट्र-राज्यका आ-आफ्नै विशेषता एवं कमी कमजोरी थिए । तर, एउटा समानता भने सबै अवधारणाभित्र भेट्टाउन सकिन्छ : 'प्रजा मोटा भया दरबार बलियो रहन्छ' भन्ने राजा पृथ्वीको उक्तिलाई कसैले अवहेलना गरेको पाइँदैन । एउटै भाषा, एउटै भेष, एउटै धर्म-संस्कृति र एउटा मात्र परिवेशभित्र 'हाम्रो राजा, हाम्रो देश, प्राणभन्दा प्यारो छ' जस्तो भण्डैभण्डै फासीवादी नारा अँगालेको पञ्चायतले समेत 'प्रजा'को प्रमुखतालाई अस्वीकार गर्न सकेन । संसारकै उत्कृष्टमध्ये एक दाबी गरिएको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले भने प्रस्तावनाको पहिलो बुँदामै संविधानलाई नागरिकभन्दा माथि राख्ने आधुनिकतावादी अवधारणा अंगीकार गरेको घोषणा गर्‍यो । फर्केर हेर्दा आसन्न द्वन्द्वको बीउ त्यही हो कि जस्तो लाग्न सक्छ : समाजको यथार्थ एवं प्रस्तावित राज्यको प्रारूपबीच

सामञ्जस्य स्थापित गर्न नसकिएकाले २०४७ सालको संवैधानिक सर्वोच्चताको दस्तावेज केही वर्षभित्र अलपत्र पन्यो । 'संविधानका प्रावधानहरूको रक्षा प्रत्येक व्यक्तिको कर्तव्य हुनेछ' भन्ने आधारभूत निर्देशनलाई पालन गर्न राजादेखि प्रजासम्म कोही अगाडि सरेनन् : आफूभन्दा माथि रहेको दस्तावेजको रक्षा कस्ले गर्छ र ?

फागुन-चैत २०४६ को जनआन्दोलनले विभिन्न थरीका नेपालीहरूबीच ऐक्यबद्धता निर्माण गरेको भए तापनि समाजको विभाजित मनोदशा यथावत् थियो । पञ्चायती सर्वसत्तावादभित्र थिचिएर रहेकाहरूले प्रजातन्त्रको पुनःस्थापनालाई बहुलता संस्थागत गर्ने अवसरका रूपमा लिएका थिए । तर, राजा र आन्दोलनकारी दलहरूबीच सम्झौतामा टुंगिएको राजनीतिक परिचालनले गर्दा जनताका दमित आकांक्षाहरू मुखरितसमेत हुन पाएनन् । हतार हतारमा मस्यौदा गरिएको संविधानले पञ्चायतकालीन 'नेपालीपन' अवधारणालाई प्रश्नको घेराभित्र राख्ने आवश्यकता नै देखेन । र, 'एउटै भाषा, एउटै भेष, एउटै जाति, एउटै देश' प्रारूपलाई निसर्त स्वीकार गन्यो ।

गोर्खाली वर्चस्ववाद एवं २०४७ सालको संविधानले परिकल्पना गरेको आधुनिक राष्ट्र-राज्यबीचको बेमेलले गर्दा सम्भ्रान्त समूह एवं संस्थापन वर्गले नयाँ संरचनालाई स्वीकार गर्न इन्कार गरे । साहु-महाजन, निजामती एवं फौजी हाकिम, गुरू-पुरोहित, जहानिया सम्भ्रान्त एवं पुरानिया परिवारहरूमध्ये कम्तिमा मात्र सांस्कृतिक गोर्खालीहरूले 'नयाँ नेपालीपन'प्रति प्रतिबद्धता देखाए, किनभने संविधानअनुसार नेपाली भाषाको प्रमुखता तथा सेना-राजाबीचको सम्बन्धबाहेकका पुराना सबै मान्यताहरूलाई बहस एवं निरूपणका लागि खुला राखिएको थियो ।

२०४७ सालको संविधानले स्थापित गर्न खोजेका 'नेपालीपन'का मापदण्डहरू गैरगोर्खाली नेपालीहरूमाभन्दा अनुदार ठहरिए । नागरिकताको मुद्दालाई संवेदनशील ढंगले सम्बोधन नगरिएकाले मधेसीहरूले नयाँ संविधानलाई 'आफ्नो' भन्न सकेनन् । राज्यको एकात्मक स्वरूपले उदीयमान गैरगोर्खालीको नेतृत्व पंक्तिमा निराशा फैलायो । राज्यले सामेली^{३०}को साटो प्रतिस्पर्धी भर्ती नीतिलाई निरन्तरता दिएकाले अपहेलित, वञ्चित तथा सीमान्तकृत समुदायहरूमा वितृष्णा व्याप्त हुँदै

^{३०} राज्यभित्रका सबै जनसंख्या समूहलाई बराबरी एवं सामाजिक न्याय सुनिश्चित हुने गरी सहभागी गराउने राज्य नीति ।

गयो । यसबाहेक सबभन्दा महत्वपूर्ण अवयव सम्भवतः संविधानले अख्तियार गरेको यथास्थितिवादी राष्ट्रियताको नीति थियो, जुन त्यस दस्तावेजको खारेजीको मुख्य कारक बन्न पुग्यो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को खण्ड ३, दफा २ मा उल्लेख गरिएका सर्तहरूमा नेपालका विभिन्न जातजाति एवं समुदायबीच कायम रहेको सद्भाव खल्बलिन सक्ने अवस्थामा राज्यलाई आधारभूत अधिकारसमेत प्रतिबन्धित गर्ने गरी कानून बनाउने अधिकार प्रदान गरिएको थियो । यो प्रावधान असंगत थियो, किनभने (क) गोर्खाली एवं गैरगोर्खालीबीच कायम रहेको 'सद्भाव' शोषक र शोषितबीचको मौन द्वन्द्वको अवस्था मात्र थियो, (ख) राज्यलाई शोषित समुदायहरूले ऐया-आत्थासमेत गर्न नपाउने गरी ऐन बनाउने अधिकार दिएर वर्चस्ववादी समुदायको प्रमुखतालाई संवैधानिक स्वीकार्यता प्रदान गरिएको थियो, र (ग) उत्पीडित समुदायहरूको ऐतिहासिक अन्यायलाई 'सद्भाव' रूपी गलैचाभित्र लुकाउने प्रयास गरिएको थियो ।

उल्लिखित सबै कमी कमजोरीका बाबजुद २०४७ सालको संविधानले प्रदान गरेका सीमित स्वतन्त्रताहरू प्रयोग गर्दै उत्पीडित समुदायका अगुवाहरूमा श्यामत्व (नेग्रिच्युड) भाव सुस्तरी स्थापित हुँदै गयो । श्यामत्व एउटा प्रतिरोधको मनस्थिति हो जसअन्तर्गत अपहेलित एवं उत्पीडित समुदायहरूले आफ्ना फरक संस्कृति एवं जीवनशैलीलाई मूलधारका मान्यताहरूभन्दा भिन्न नभएर उत्कृष्ट भएको दाबी गर्दछन् । बेलायती एवं भारतीय सेनासँग लामो सम्बन्ध रहेका जनजातिहरूमा श्यामत्वको उभार सबभन्दा मुखर रूपमा देखिन सुरु भयो । हारेका जातिरूपी हीनभावबाट मुक्त हुन काठमाडौं उपत्यकाका केही बौद्धिक उद्यमीहरूले 'नेवार स्वाभीमान'रूपी अभियान सन् १९८० को दशकताका सुरु गरिसकेका थिए । राष्ट्रियताको आधुनिकतावादी अवधारणामा आधारित २०४७ सालको संविधानमा उत्तरआधुनिकतावादी पहिचानको राजनीतिका लागि कुनै स्थान थिएन । पहिचानको राजनीति जतिजति संविधानको घेराबाहिर जाँदै गयो, संविधान स्वतः त्यतिकै असान्दर्भिक बन्दै गयो ।

संविधानको असहिष्णुता एवं बढ्दै गएको असान्दर्भिकतालाई दुई किसिमले नियन्त्रित गर्न सकिन्थ्यो : बृहत् राजनीतिक सहमति निर्माण गरेर वा संविधान संशोधन गरेर । तरल राजनीतिक परिस्थिति एवं संवैधानिक शक्तिहरूबीच

ऐक्यबद्धताको अभावले गर्दा बृहत् सहमति कायम हुन सकेन । राजा, दरबार एवं सर्वोच्च अदालतजस्ता यथास्थितिवादी शक्तिहरूको क्रियाशीलताले गर्दा नागरिक एवं भाषिक स्वतन्त्रताजस्ता मुद्दाहरूलाई संविधान संशोधन गरेर सम्बोधन गर्न सकिने सम्भावना समाप्तप्रायः भयो । यसप्रकार संविधान गतिशीलताको दस्तावेज हुनुपर्नेमा 'कमा, फुलस्टप'समेत हेरफेर गर्न नसकिने विवादित स्थिरताको दिग्दर्शनमा सीमित हुनपुग्यो ।

राजनीतिक एवं सामाजिकसँगै राज्यको आर्थिक नीतिले समेत २०४७ सालको संविधानलाई असान्दर्भिक तुल्याउन मद्दत पुऱ्यायो । सरकारको स्वरूप जेजस्तो भए पनि त्यसको स्वीकार्यताका मुख्य आधारहरू भने राज्यले उपलब्ध गराउने सुरक्षाको प्रत्याभूति एवं लोककल्याणकारी कार्य (सेक्युरिटी एण्ड वेलफेयर) हुने गर्दछ । भू-राजनीतिक लहरले गर्दा २०४७ सालपछिका सरकारहरूले न सुरक्षा व्यवस्था चुस्त बनाउन सके, न लोककल्याणलाई उद्देश्य बनाउने तदारूकता देखाए । बजारवादको दबाबमा राज्य लोककल्याणकारी (वेलफेयर) को साटो आफ्नो जनतालाई लोकबिदाइ (फेयरवेल) भन्दै विदेश पठाउने निकायमा परिवर्तन भयो । फलतः राज्य र सरकारमाथिको सबैको विश्वास घट्दै गएर समाप्त हुने अवस्थामा पुग्ने हो कि भन्ने भय व्याप्त भयो । मुलुकका धेरैजसो भागमा अहिले पनि राज्यको छवि शोषणको संयन्त्रको रूपमा रहनुमा सरकारले लोककल्याणकारी अवधारणालाई तिलाञ्जली दिएकाले उत्पन्न भएको हुनुपर्छ । पञ्चायत कालमा डर र धाक देखाएर सत्ता चल्ने गर्दथ्यो; प्रजातन्त्रले आश्वासन र प्रोत्साहनद्वारा जनतालाई जागरूक तुल्याउँदै परिचालन गर्न सक्नु पर्दथ्यो । त्यसो हुन सकेन । लघुरूप राज्य (मिनिअचर स्टेट) जस्तै भएकाले राजनीतिक दलहरूले सामेली संरचना एवं सकारात्मक विभेदको नीति अंगीकार गरेर सीमान्तकृत तथा बहिष्कृत समुदायलाई 'हामी नेपाली' भन्ने कल्पित समुदाय (इम्याजिन्ड कम्युनिटी) मा समाहित गर्न सक्दथ्यो (हेर्नुहोस् एन्डरसन सन् १९९१[१९८३]) । दुर्भाग्यवश 'ठूला' भनिने राजनीतिक दलहरूले पञ्चायतकाल जतिको दूरदर्शिता एवं सहिष्णुतासमेत प्रदर्शन गर्न सकेनन् ।

संविधान, सरकार एवं दलहरूको सम्मिलित असफलताले गर्दा 'हामी नेपाली' भन्ने ऐक्यबद्धता विकसित हुन नसक्दा 'म त नेपाली' जस्तो बजारवादी सोच

व्यापक हुँदै गयो । उसै पनि लामो कालखण्डसम्म निरंकुश शासकहरूलाई बेहोरेकाले नेपालीहरूमा अराजक व्यक्तिवादिता एवं राज्यलाई विश्वास नगर्ने चरित्र व्याप्त थियो । बजार (मार्केट) र योग्यता (मेरिटोक्र्यासी) मा आधारित यथास्थितिवादी शासन व्यवस्थाले त्यसलाई मलजल गऱ्यो । पैसा र पहुँच नभएकाका लागि अवसर सीमित हुँदै गइरहेको यथार्थलाई कतै कसैले नऔल्याउँदा तिरस्कृत समूहका व्यक्तिहरूका लागि निराश भएर नितान्त व्यक्तिवादी बन्नुबाहेक कुनै विकल्प रहेन ।

वैचारिक फाँटमा भने २०४६ सालपछिका वर्षहरूमा वर्ग संघर्षको आधुनिकतावादी धार एवं पहिचानको राजनीतिरूपी उत्तरआधुनिकतावादी सोचबीच द्वन्द्व देखा पर्‍यो । दुवैको मूल आधार भने उपसमूह पहिचान (ग्रुप आइडेन्टिटी) रहेको थियो : वामपन्थीहरू सर्वहारा वर्गको कुरा गर्दथे भने जनजाति जुभाहरू आ-आफ्ना सांस्कृतिक समुदायको । यी दुबै खाले वर्गीकरणबाट असन्तुष्ट मध्यमवर्ग भने परिवर्तनका आयाम पहिल्याउनुको साटो व्यक्तिगत वा बढीमा परिवारिक हित सुरक्षित गर्नेतिर ध्यान केन्द्रित गर्न थाले । पछाडि फर्केर हेर्दा अचम्म लाग्न सक्छ, तर 'हामी नेपाली' अवधारणा प्रजातान्त्रिक प्रतिस्पर्धाबाट खारिनुपर्नेमा कमजोर हुँदै गएकाले भण्डैभण्डै स्वेच्छाचारी भन्न मिल्ने 'म त नेपाली' भावले स्वीकार्यता पायो । संस्कृति, पुस्ता वा जन्म मात्रले प्राप्त हुने पहिचानले दायित्वविहीन अधिकार सृजना गर्दछ, र त्यस्तो मनस्थितिले राष्ट्र कमजोर हुने क्रम सुरु हुन्छ ।

धार्मिक आस्था एवं सामाजिक ऐक्यबद्धता व्यापक रहेकाले मात्रै हो, नभए २०४७ सालको संविधानको असफलताले राष्ट्रले भोगेको भन्दा बढी उथलपुथल निम्त्याउन सक्थ्यो । 'हामी नेपाली'बारे अस्पष्टता कायम रहेकाले 'हामी जनता' (वी द पिपुल) अवधारणामा आधारित संविधान व्यावहारिक ठहरिन सकेन ।

समाजशास्त्रीय विमर्शमा बेनेडिक्ट एण्डरसनको 'कल्पित समुदाय'बारे धेरै चर्चा परिचर्चा हुने गरेको भए तापनि सञ्चारविद् मार्शल म्याकलुहानको टिप्पणीले छापा र राष्ट्रियता निर्माणबीचको अन्तरसम्बन्धलाई पहिल्यै प्रस्ट्याइसकेको थियो ।^{३१}

^{३१} बेनेडिक्ट एण्डरसनको 'कल्पित समुदाय'को अवधारणाका लागि हेर्नुहोस् एण्डरसन (सन् १९९१ [१९८३]) । सञ्चारविद् मार्शल म्याकलुहानको छापा र राष्ट्रियता निर्माणबीचको अन्तरसम्बन्धका लागि म्याकलुहान (सन् १९६२) हेर्नुहोस् ।

प्रजातन्त्र पुनःस्थापनपछि आएको खुलापनले गर्दा तीन दशकसम्म गुम्सिएर रहेको सञ्चार क्षेत्रको विष्फोटक विस्तार भयो । तर, धेरै सञ्चारकर्मीको 'स्कूलिङ' पञ्चायत, वा त्यसै सिक्काको अर्को पाटो वामपन्थी-राष्ट्रवाद अवधारणाअनुसार भएकाले नयाँ 'राष्ट्रिय समुदाय' निर्माणको परिकल्पनाबारे एक दशकसम्म सार्वजनिक छलफलसमेत सुरु हुन सकेन । परिकल्पना नै स्पष्ट हुन नसकेपछि जनसमर्थन जुट्न सक्ने सम्भावना पनि रहेन । यसप्रकार सञ्चार विस्तारको फाइदा पाउनबाट राष्ट्रियताको बहस लाभान्वित भएन ।

प्रश्न उठाउन सकिन्छ : के त्यसो भए २०४७ सालको संविधान राष्ट्रियता निर्माणका आधारहरू पहिल्याउन पूर्णरूपले असफल ठहरिएको हो ? त्यस्तो निष्कर्ष सो संविधान निर्माताहरूप्रति अर्को अन्याय हुन जानेछ । सम्भवतः संविधानले समयानुकूल सुधारको अपेक्षा राखेको थियो । त्यसअनुसारका संवैधानिक प्रावधानहरू पनि बनाइएका थिए । तर, जुन गतिमा नेपालको अर्थ-राजनीतिमा परिवर्तनहरू भए, त्यसलाई सम्हालेर संस्थागत गर्न सकिने वातावरण मुलुकमा थिएन । त्यसकारण नेतृत्वको असफलता वा संविधानको जडतालाई एकोहोरो दोष दिनु उपयुक्त हुँदैन । प्रत्येक राष्ट्रको इतिहासमा एउटा यस्तो अवस्था आउँछ जुनबेला पुराना ज्ञान र अनुभवहरू अपर्याप्त ठहरिन्छन्, र नयाँ प्रश्नहरूका लागि समयानुकूल समाधान खोज्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको ऐतिहासिक विकासक्रम अहिले त्यस्तै मोडमा छ । तर, नयाँ व्याख्या एवं प्रारूपहरूको खोजीमा पुराना सबै मूल्य तथा मान्यताहरू चटकै छाडेर अगाडि बढ्नु उपयुक्त होइन । असफलताका पाठहरूले सफलतातिर डोऱ्याउने हुँदा २०४७ सालको संविधान अनुसार आर्थिक-राजनीतिक अभ्यास गर्ने क्रममा हासिल गरिएका अनुभवहरूको पुनर्मूल्यांकन जरूरी देखिएको हो ।

कतिले विरक्त भएर सोध्ने गर्दछन् : २०४७ सालको संविधानले हामीलाई के दियो ? त्यस्तो प्रश्न स्वयं उत्तर हो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ लागू हुनुभन्दा अगाडि त्यस्तो प्रश्न सोध्नु त परै जाओस्, त्यस्तो प्रश्न हुनसक्छ र सोध्न पनि सकिन्छ भन्ने आँट थोरै जुभाहरूमा मात्र थियो । कुनै पनि कुरालाई निसर्त स्वीकार नगर्ने संस्कार २०४७ सालको संविधानले संस्थागत गर्न सुरु गरेको अक्षुण्ण नागरिक अधिकारको अवधारणाबाट उत्पन्न भएको हो । नागरिकको

अधिकारको सुरक्षा राज्यको प्रमुख कर्तव्य हो, त्यसपछि मात्र सरकारले नागरिक दायित्वको प्रश्न उठाउन सक्छ भन्ने मान्यता नेपाली समाजमा २०४७ सालको संविधानले भित्र्याएको हो । अहिले यो कुरा सामान्य जस्तो लाग्नु त्यस दस्तावेजको सफल प्रयोगको सबभन्दा ठूलो प्रमाण हो ।

शक्ति पृथकीकरण तब मात्र सम्भव हुन्छ जब सम्प्रभुता एवं सार्वभौमिकता जनतामा निहित हुन्छ । त्यसैले, सही अर्थमा स्वतन्त्र न्यायपालिको सुरुआत नेपालमा २०४७ सालपछि मात्र भयो । त्यसअघि राज्यका सबै अधिकारहरू राजामा अन्तरनिहित हुन्थे । अरु संयन्त्रहरूको स्वतन्त्रता उनको सदाशयतामा भर पर्दथ्यो । सामान्यतः स्वतन्त्र न्यायालयले नागरिकलाई कार्यपालिका वा व्यवस्थापिकाको सम्भाव्य अधिकार दुस्र्ययोगबाट सुरक्षा दिन्छ, उसका आधारभूत स्वतन्त्रताहरू हनन नहुने प्रत्याभूति गर्छ । आफ्नो दोस्रो र महत्वपूर्ण जिम्मेवारी निर्वाह गर्न सधैं सक्षम नदेखिए पनि नेपालका न्यायालयले कार्यपालिका एवं विधायिकालाई संवैधानिक सीमाहरूभित्र राख्न गरेका प्रयत्नहरूलाई अवमूल्यन गर्नु उपयुक्त हुँदैन । स्वतन्त्र न्यायपालिकाको महत्त्व, आवश्यकता एवं सीमाहरूलाई बुझेर नेपाली राष्ट्रियताका आधारहरू पहिल्याउन विगतका अनुभवहरू उपयोगी ठहरिन सक्दछन् ।

राजनीतिक दलहरू राष्ट्रियताको पक्षमा जनमत निर्माण गर्न सक्ने उपयुक्त संयन्त्रहरू हुन् । दुर्भाग्यवश, नेपालका राजनीतिक दलहरू २०४७ सालको संविधानले अपेक्षा गरेअनुरूप देखिएनन् । दलका नेता एवं कार्यकर्ताहरूलाई दोषी ठहर्‍याउनु अनुपयुक्त हुँदैन; तर क्षमताभन्दा बढी जिम्मेवारी निर्वाह गर्दै जाँदा राजनीतिक दलहरू परिपक्व हुँदै गएका छन् । दलहरूलाई नपत्याई प्रजातन्त्र बलियो हुँदैन र राष्ट्रियता सुदृढ हुन सक्दैन भन्ने मान्यतालाई व्यापक तुल्याउनु एवं दलीय प्रतिस्पर्धालाई संस्थागत गर्नु २०४७ सालको संविधानको सबभन्दा ठूलो सफलता थियो । सायद त्यसैले होला एकदलीय राजनीतिक सोचमा विश्वास गर्नेहरूसमेत अब बहुदलीयताको अपरिहार्यतालाई स्वीकार गर्न बाध्य भएका छन् ।

संविधानले दिएको सञ्चारको स्वतन्त्रताको प्रत्याभूतिले गर्दा स्वयं संविधानमाथि प्रश्न उठाउन सकिने सार्वजनिक राय निर्माण भएको हो । सशस्त्र द्वन्द्व उत्कर्षमा

पुग्दासमेत २०४७ सालको संविधानका प्रावधानहरूले गर्दा नेपालका सञ्चारकर्मीहरूले सरकारको वैधानिक हस्तक्षेप भोग्नु परेन, यद्यपि व्यावहारिक कठिनाइहरूलाई संविधान मात्रले हल गर्न सक्दैन भन्ने यथार्थ आफ्नो ठाउँमा छँदै छ । सञ्चार क्षेत्रका बहुआयामिक उपयोग राष्ट्रियता निर्माणको एउटा महत्त्वपूर्ण अवयव हो भन्ने कुरा संवैधानिक अभ्यासका क्रममा सँगालिएका अनुभवहरूले साबित गरिदिएका छन् ।

असफलताका पाठहरू भने भन्ने टड्कारा छन् । आधारभूत स्वतन्त्रताको जति नै प्रत्याभूति गरिए पनि राज्यको स्वरूप र संरचनामा व्यापक परिवर्तन नगरी त्यो सम्भव छैन भन्ने कुरा पटकपटक देखिसकिएको छ । शक्ति पृथकीकरणको नाउँमा संवैधानिक सर्वोच्चता स्खलित भएर न्यायालयको सर्वोच्चतामा परिवर्तन हुन सक्छ भन्ने अनुभव भन्ने कटु रहेको छ : नागरिकता एवं भाषा विवादमा कार्यपालिका एवं व्यवस्थापिका सर्वोच्च अदालतअगाडि निरीह देखिएपछि राज्यकै वैधानिकता एवं स्वीकार्यतामा नकरात्मक असर परेको थियो ।^{३२}

दलहरू परिपक्व बन्दै गएका भए तापनि संवैधानिक रूपमा न्यूनतम आन्तरिक लोकतन्त्र एवं संरचनागत सामेली आवश्यकताबारे व्यवस्था नरहेकाले नेपालका कुनै दल सही अर्थमा 'राष्ट्रिय' बन्न सकेका छैनन् । धेरै दल महत्वाकांक्षी राजनीतिकर्मीहरूले थापेका खुद्रा पसलजस्ता छन् । स्वतन्त्रता अभ्यास गर्ने वातावरण मात्र बनाइदिने हो भने दलहरू स्वतः संस्थागत हुनेछन् भन्ने मान्यता अपर्याप्त देखिएको छ । दलहरूलाई सक्षम बनाउने उपायहरूको खोजीलाई पनि संविधानभित्रका प्रावधानहरूले उद्देश्यका रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने आवश्यकता उत्पन्न भएको छ ।

^{३२} २०४६ सालमा प्रजातन्त्र पुनःस्थापना भएपछि काठमाडौं महानगरपालिका, राजविराज नगरपालिकाजस्ता स्थानीय निकायहरूले स्थानीय भाषामा कामकाज सुरु गरेका थिए । तर, सो विवाद सर्वोच्च अदालतमा पुग्यो र अदालतले त्यस्तो काममा रोक लगाइदियो । त्यस्तै गरी गाउँगाउँमा गएर नागरिकता वितरण गर्ने सरकारी अभियानमा पनि सर्वोच्च अदालतको निर्णयले रोक लगायो । २०६२-२०६३ को जनआन्दोलनपछि मात्र सो कार्य सम्पन्न हुनसक्यो । नागरिकताको राजनीतिको लागि गौतम (सन् २००८) हेर्नुहोस् ।

सञ्चार क्षेत्रलाई स्वतन्त्रता प्रदान गर्नु लोकतन्त्रको अनिवार्य सर्त हो । तर, त्यस्तो स्वतन्त्रताले बहुलतालाई बढावा दिन्छ वा एकात्मकतालाई भन्ने कुराको निरन्तर अनुगमन गर्ने संयन्त्रबेगर सदभाव एवं सहिष्णुताको संस्कृति निर्माण गर्न सकिँदैन । संविधानले व्यक्तिको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई प्रत्याभूत गर्न सक्नुपर्दछ; तर त्यस्तो स्वतन्त्रता कुनै प्रभुत्ववादी समूह वा बजार संयन्त्रले आफ्नो निहित स्वार्थ पूर्तिका लागि प्रयोग गरिरहेको छ वा छैन भन्ने अनुगमन र नियमनबेगरको स्वच्छन्दता कुनै पनि सञ्चार माध्यमले दाबी गर्न पाउँदैन । इतिहास बन्ने क्रममा रहेको २०४७ सालको संविधानको सही मूल्यांकन भावी पुस्ताले मात्र गर्न सक्नेछन् । तर, एउटा भोगिएको यथार्थ स्वीकार गर्न धक मान्नु पर्दैन : २०१७ सालदेखि बन्द रहेको राजनीतिक परिवर्तनको मूल ढोका २०४७ सालको संविधानले नै खोलेको हो, यद्यपि छेस्किनीलाई २०३६ सालपछिको जनमतले खकुलो बनाइसकेको थियो । २०४७ सालको संविधान नहुँदो हो त २०६२-२०६३ सालको जनविद्रोह सम्भव हुन्थ्यो हुन्थेन भन्न गाह्रो छ । उदार प्रजातन्त्रको खुलापनलाई प्रयोग गर्दै बजारवाद, उत्तरआधुनिकता एवं साम्यवादले नेपालमा २०४७ सालपछि सँगसँगै प्रवेश पाएको भए पनि 'माओवाद'रूपी प्रयोगले वैकल्पिक विचारधाराहरूले सृजनात्मकता देखाउन नसकेकाले अपेक्षाकृत चाँडै फैलिन पाएको हो ।

युरोपको उद्बोधन युगका मूल्य एवं मान्यता तथा अमेरिकी स्वतन्त्रता संग्रामका पाठहरू समाहित उदारवादी प्रजातन्त्रको अवधारणालाई आधार मानेर २०४७ सालको संविधान तयार गरिएको थियो । आदिम सम्यतादेखि उत्तरआधुनिक समाजसमेतका अवयवहरू सँगसँगै क्रियाशील रहेको नेपालमा त्यसप्रकारका एकात्मक प्रारूप उपयुक्त ठहरिएन । तर यसको अर्थ त्यो अनुपयोगी हो भन्ने पटकै हैन । अबको सर्वोच्च कानून त्यसभन्दा अझ बढी उदार, सहिष्णु एवं अग्रसरतामूलक हुनु जरूरी छ भन्ने दाबीलाई माओवादीहरूको सशस्त्र संघर्ष, २०६२-२०६३ सालको महान् जनविद्रोह एवं मधेस विद्रोहले सम्मिलित रूपमा स्थापित गरिसकेका छन् । समग्रमा 'म त नेपाली' सोच नकारात्मक होइन, खाँचो भने त्यसभन्दा अगाडि बढेर 'हामी नेपाली' अवधारणालाई व्यापक बनाउने प्रयत्नको हो ।